

A hosszú 19. századi magyar politikai gondolkodás történetének kortárs „mesternarratívái”

Előadásomban az ún. „hosszú 19. század”, tehát az 1790–1920-ig terjedő időszak magyar politikai gondolkodástörténetét feldolgozó 4(+1) jelentős kortárs, tehát az utóbbi két évtizedben megjelent feldolgozás összehasonlító igényű vizsgálatára teszek kísérletet.

A címben szereplő mesternarratíva fogalmát Jonathan Sperber *Master Narratives of Nineteenth-Century German History* című tanulmánymeretű összehasonlító recenziójából vettem át, mely a 19. századi német történelem három 1983 és 1989 között megjelent történetírói feldolgozását, Thomas Nipperdey, Hans-Ulrich Wehler és James Sheehan munkáit helyezi mérlegre. Sperber elmélyült kritikai vizsgálata rekonstruálja a három szintézisben tetten érhető, élesen eltérő előfeltevéseket és elfogultságokat, levonva az adódó elméleti és módszertani tanulságokat is. A *master narrative* fogalma közeli rokonságot mutat a Lyotard-i *grand récit* fogalmával, (magyarul nagyelbeszélésnek szokták fordítani), mely a Lyotard nyomán posztmodernként aposztrofált létállapot beköszönve előtt korszakonként egységesnek volt tekinthető, a posztmodernnel azonban egy ilyen általánosan elfogadott magyarázó elv létrehozása lehetetlenné vált. A történetíró számára tehát ettől kezdve nem áll már rendelkezésre olyan elméleti alap, amely lehetővé tenné a történelmi események problémamentesen összefüggő narratívaként való elbeszélését. Egyéni döntések kérdésévé válik tehát, hogy anyagát hogyan strukturálja, milyen összefüggéseket emel ki benne, milyen nyelvet használ, és ezáltal milyen képet közvetít. Az egyes történetírói teljesítmények közötti különbséget ezek a döntések határozzák meg és alakítják ki, és még a felhasznált forrásbázis alapvető egyezése esetén is lényegileg eltérő eredményekhez vezethetnek. Sperber recenziója utolsó soraiban azonban ennek előnyös oldalát emeli ki, saját fordításomban idézem: „Mindazonáltal, ezek a körülmények nem adnak okot elkeseredésre. Ellenkezőleg, előnyös módon több szintézis is rendelkezésünkre áll; ismereteinket három kiváló tudós élesen eltérő munkája gazdagítja, három mester-történész és az ő affirmatív, kritikai és ironikus mesternarratíváik a tizenkilencedik századi német történelemtől.” (91.)

A klasszikus magyar politikai gondolkodás történetéről is rendelkezésre állnak összefoglaló munkák jeles szerzők tollából, (vagy inkább klaviatúrájából) és az előbb említett szempontok ezek összehasonlító vizsgálatában is termékenynek bizonyulhatnak. Előadásomban négy jelentős tudományos teljesítményt veszek vizsgálat alá, a rendelkezésre álló idő korlátozott voltából fakadóan természetesen csak vázlatosan, különös tekintettel az azokból levonható módszertani tanulságokra.

Összehasonlító vizsgálatom tárgyát a kivetítve látható munkák képezik: Takács József és Schlett István művei tekinthetők a konferencia és a tervezett angol nyelvű szintézis tárgyát képező terület standard feldolgozásának, megkerülhetetlen viszonyítási pontjának. Szintén figyelmet érdemelnek még a korszakot érintő kortárs narratívák közül Kecskeméti Károly és Vermes Gábor munkái, ezek ugyanis eredetileg francia ill. angol nyelven íródtak, és szerzőik nézőpontját is befolyásolta emigráns mivoltuk.

A hosszú 19. századi „klasszikus” magyar politikai gondolkodás kutatói aligha kerülhetik meg a szembenézést azzal a kérdéssel, hogy mennyiben igazolható az a szakirodalmi tézis, hogy a korszak politikai gondolkodástörténete néhány versengő ideológia (liberalizmus, konzervativizmus, szocializmus, nacionalizmus) bemutatása révén tárgyalható. Takács és Schlett is így mutatja be a korszak gondolkodásmódját, de nem azonos a módszertanuk. Takács József, *Modern magyar politikai eszmetörténet* című kézikönyvének bevezető fejezetében megfogalmazott álláspontja szerint „azt szokták mondani, hogy a modern politikai

gondolkodástörténet alapvetően három nagy eszmecsálád, a liberalizmus, a konzervativizmus és a szocializmus történeti alakváltozataival, versengő belső tradícióikkal, nyelvezeteikkel és érvkészletükkel, alapvető szerzőikkel és műveikkel, vitáikkal és különböző vegyületeikkel foglalkozik”. (8.) Ezen ideológiák előtörténetének megértéséhez ő a cambridge-i eszmétörténeti iskola által körvonalazott politikai nyelveket (republikanizmus, ősi alkotmányra való hivatkozás, felvilágosult kormányzás és csinosodás politikai nyelvei) vonja be vizsgálatába, melyet nála a bármely nagy eszmecsáláddal összekapcsolhatónak tartott és nagymértékben érzelmi alapúnak tekintett nacionalizmus jelensége egészít még ki.

Módszertana vizsgálatánál feltétlenül meg kell még említeni Takáts erősen provokatív kijelentését, miszerint „A magyar politikai gondolkodásnak nincsen kánona”, amit a következőképpen indokol: „Egyáltalán nem világos, mely politikai művek számítnak mérvadó teljesítménynek a magyar kultúrában, melyek szolgálhatnak mérceként politikai ítéleteinkben, melyek részei kulturális identitásunknak. A kánonokat nem egyének, hanem kulturális közösségek hozzák létre, általában hosszú idő alatt. Annak, hogy a magyar politikai gondolkodásnak nincs kánona, az az oka, hogy teljesítményeiről nem folyt folyamatos gondolkodás.” (Takáts József 2007, 10–11.) Jelen előadás keretei között nem célunk ezen állítás érvényessége vagy tarthatatlansága mellett érvelni, azonban könnyen belátható, hogy nehezen megkerülhető viszonyítási pontok, életművek azért adódnak. (pl. Kazinczy, Kölcsey, Széchenyi, Kossuth, Eötvös, Deák, Kemény Zsigmond, stb.).

Takáts módszertanilag bevallottan eklektikus és kánonképző intenciójú (10.) vizsgálatában a felsorolt nagy eszmecsáládok közül először a liberalizmus meghatározására tesz kísérletet, felvázolja annak történeti alaptípusait majd pedig a magyar liberalizmus jellemvonásait veszi górcső alá. Széchenyit is itt tárgyalja, kiemelve a gróf senki mással sem összehasonlítható jelentőségét a modern magyar politikai gondolkodás történetében. Asbóth János, Szekfű Gyula és Nyíri Kristóf konzervatív gondolkodót láttak benne, a történészek többsége viszont liberálisnak tekinti. Ezután a reformkori liberalizmus változatainak bemutatása következik, majd pedig Eötvös József *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című munkájáról ír, amely véleménye szerint „minden bizonnyal a magyar politikai gondolkodás legjelentősebb teljesítménye, s egyben az egyetlen magyar könyv, amely beleszólt az európai politikai gondolkodás történetébe.” (40.) A kor három uralkodó eszméje Eötvös szerint a szabadság, az egyenlőség és a nemzetiség, a francia forradalom termékei, ezek közül pedig az igazi uralkodó az egyenlőség. Az első kettőt egymással összeegyeztethetetlennek tartja. Érdekes módon Takáts átsiklik a francia forradalom hármassá jelszavában az utolsó, a testvériség nemzetiségre való változtatása fölött, a testvériség és a nemzeti eszme bizonyos mértékben valóban rokon fogalmak, viszont az utóbbi jelentősen leszűkíti az előbbinek a tartalmát, ez tehát bővebb magyarázatra szorulna.

Takáts a konzervativizmust a liberális kihívásra adott válaszként értelmezi, a liberalizmushoz hasonlóan itt is körüljárja a fogalom lehetséges meghatározásait, számba veszi az 1840-es évek, valamint az 1849 utáni időszak konzervatív nézeteit. A 19. század legjelentősebb magyar konzervatív politikai gondolkodójának báró Kemény Zsigmondot tartja, aki egyúttal politikusként liberálisnak tekinthető.

A konzervativizmus után kerül sor a 19. századi nacionalizmus politikai nyelveinek tárgyalására. A nacionalizmusról szóló elméletekből kiindulva rekonstruálja a magyar nacionalizmus alapnyelveit (republikánus-organicista, nacionáldarwinista és historizáló változatok).

A 19. század utolsó harmadát Takáts szerint a politikai szótár átrendeződése jellemzi, kialakulnak a liberalizmusnak haladáselvű, etatista és nacionalista változatai, valamint az Asbóth János nevével fémjelzett újkonzervativizmus. Egyéb eszmei változatokként a radikalizmus és a pozitívizmus megjelenését konstatálja.

A századelő gondolkodásának irányai között a szocializmus különböző változatainak előtérbe kerülését és a 19. századi liberális hagyomány végét tartja legjellemzőbbnek.

Schlett István a Takátséhoz hasonlóan szintén egyetemi tankönyvnek szánt munkája elméleti bevezetőjében vizsgálati tárgya, a politikai gondolkodás mibenlétének, valamint a történetét vizsgáló diszciplína tárgyának meghatározására tett kísérletet. Takátsal ellentétben nem eszmetörténetet próbált írni, mivel az szerinte szükségképpen "üdv-történeti" narratívává torzul, hanem a politikai cselekvőképességet megteremtő gondolkodásmódok érdeklík, a politika működési módjára kérdez rá, szándéka szerint új diszciplínát teremtve, melynek lényege adott korokban keletkezett szövegek rekonstrukciója korabeli politikai helyzetekre vonatkoztatva. Vele szemben Takáts nagyjából szinonimaként kezeli az eszmetörténetet és a gondolkodástörténetet (ahogy a nagy elődök közül Eötvös József is, akinek levelezésében "Gedanke" és "Idee" felcserélhetőnek bizonyul, akár híres munkája címének idézésekor is). Takáts vizsgálatainak célja a politikai nyelv történeti rétegeinek megismerése, használatának története, felhívja a figyelmet a politika világának változatosságára, a használt fogalmak változékonyságára és perspektivikusságára, szkeptikus a módszertani tisztaság eszményével szemben. Schlett szerint viszont a politikai gondolkodás a politikai cselekvés egyik szerkezeti eleme, és egyúttal sajátos gondolkodásmód és tudásforma, mely éppen funkciója következtében különbözik más gondolkodásmódoktól és tudásformáktól. (13.) A politikát más gyakorlati tevékenységektől különböző gyakorlati tevékenységnek tekinti, melyhez sajátos gondolkodásmód és tudáskészlet, gyakorlati tudás (fronézis, prudencia) kapcsolódik, mely csak ebben a keretben értelmezhető. (14.) *Differentia specificáját* mindkettőnek a politikai cselekvéshez való kötöttsége határozza meg. (31.) Mindezt a politikai autonómiájának tételezéséből vezeti le. A politikai gondolkodás végterméke Schlett szerint „nem egy szöveg, hanem a cselekvésre vonatkozó döntés, noha a politikai álláspont természetesen szöveggént is megjelenik” – olvashatjuk műve első kötetének 19. lapján. Ezen szövegek alapján tartja rekonstruálhatónak a politikai gondolkodásmód 12 jellemző vonását, ezeket most idő hiányában nem sorolom fel, kivetítve láthatók. Részletesen kifejtve megtalálhatók az első kötet 25–29. lapjain.

Mindez Schlett szerint tömören összefoglalva azt jelenti, hogy „a politikusok a politikai gyakorlathoz kötöttek és pártosan gondolkodnak.” (29.)

A politikai gondolkodás történetével Schlett szerint két megfontolásból érdemes foglalkozni. Egyrészt módszertani szempontból a politikai gondolkodás mibenlétére vonatkozó kérdés megválaszolását segíti a probléma történeti dimenzióban való tárgyalása, másrészt a politikai tevékenység helyhez és időhöz kötött voltából fakadóan az ahhoz kapcsolódó gondolati tevékenység is az, tehát van története. Megállapítja, hogy tapasztalatai szerint „– legalábbis az európai típusú társadalomfejlődésben – mind a társadalmi, mind a politikai, mind a gondolati rendszerek változtak az időben. E változásokat struktúraváltozásoknak tekinthetjük.” (32–33.) Ennek feltárásához pedig az adott „politikai valóság” megértése szükséges, melyhez Schlett szerint az adott politikai helyzetet létrehozó szereplőket, az általuk észlelt problémákat és az ezekre adott válaszokat meghatározó „előfeltevéseket és cselekvési motívumokat, szemléletmódot, értékeket és érdekeket, egyszóval gondolati struktúrákat” kell megtalálni és leírni. (33.)

Vizsgálata tárgyának és értelmezési keretének kijelölésekor hangsúlyozza, hogy vizsgálódása nem egy konkrét történelemszemlélet alapján történik, véleménye szerint ugyanis (idézem) „a politikai gondolkodás történetének vizsgálatában annak van igazán jelentősége, hogy mit vélték cselekvéseik értelmének a meghatározott térben és időben tevékenykedő politikai aktorok, milyen motívumok alapján cselekedtek, hogyan határozták meg a maguk helyét a világban, mit tekintettek megoldandó feladatnak, hogyan értelmezték a politikai helyzetet, minek látták a politika többi résztvevőit.” (36.) A politikai gondolkodás történetét a történet- és a politikatudomány egyik érintkezési pontján kialakuló diszciplínának tekinti, melynek feladata (idézem) „egyfelől a politikai gondolkodásban bekövetkező változások bemutatása, a mindenkori politikai gondolkodás keretétől szolgáló, a szereplők, a problémák és ideológiák, nyelvi-kulturális készletek sajátosságai által alkotott *paradigmák* jellegzetességeinek leírása és a paradigmaváltások értelmezése. Másfelől pedig annak vizsgálata, hogy a politikai szereplők gondolkodása hogyan és milyen tényezőkön, mechanizmusokon keresztül befolyásolja a politikai cselekvést.” (38.) Nem eszmék vagy politikaelméletek történetével foglalkozik. Elismeri ugyan, hogy vizsgálódása érintkezhet ezen kutatásokkal, de leszögezi, hogy a politikai gondolkodás álláspontja szerint nem azonos az eszmék, elméletek alkalmazásával, és így egy kor politikai gondolkodása nem vezethető le a korszak „uralkodó eszméiből.” Ezeket csak a politikai gondolkodást és ezáltal a politikai cselekvést befolyásoló motívumok egyik csoportjának tekinti. Módszertani szempontból lényegesnek tartja az alkalmazott szavak és az általuk jelölt fogalmak történetiségének, az idődimenzióknak és a kontextusnak, vagyis a politikai szituációhoz és paradigmához való kötöttségnek a figyelembevételét. Célja nem egy „nagy narratíva” megalkotása, programszerűen tartózkodik az értékvitáktól, kerüli a politikai szereplők tevékenységének utólagos szempontok alapján történő megítélését. Témája szempontjából egyenértékűnek tekinti az egyes paradigmákat, melyeket valós történeti létezőknek tekint. Célját, „a politikai gondolkodás mibenlétének, működésének, változásainak leírását” a Max Weber által „megértőnek” nevezett attitűd segítségével véli inkább megvalósíthatónak, mint az azzal szembeállított „kritikaival.” (52.)

Az elméleti keretek áttekintése után a munka vizsgált korszakunkat tárgyaló részeinek felépítéséről szerettem volna még beszélni, de az időkeret korlátozott volta miatt ezt most csak az egyes részek címeinek kivetítésével illusztrálom, és csak egyetlen érdekes vonatkozást emelnék ki. A XVIII. század utolsó évtizedeivel foglalkozó *A „felvilágosult politika” (ál)paradigmája* fejezetcímmel Schlett arra utal, hogy a „felvilágosult politika” gondolati struktúráján belül nem létezett megoldás a korban felvetődő dilemmákra, „az (idegen) abszolutizmus és a (rendi) nemzet konfliktusaiban” a politikai gondolkodás egy új paradigmája, a liberalizmus fog majd ezekre választ adni.

A két további említett, az általunk vizsgált korszak első felét feldolgozó mű közül Kecskeméti Károlyé intézmény-, társadalom- és politikatörténeti keretben tárgyalja a magyar liberalizmus történetét. Magyarországnak az osztrák uralkodóház dinasztikus birodalmához való tartozásának közjogi kérdését „történelmi dualizmusnak” nevezi, a jozefinizmust tekinti a magyar reformnemzedékek mintájának és normájának. Vizsgálja a történelmi alkotmány kérdését, az országgyűlés szerepét; a társadalmi vonatkozású kérdések közül a jobbagyfelszabadítást, a köztelherviselést, és a zsidóság emancipációját emeli ki. A szűken vett politika tekintetében a liberalizmus párttá szerveződésének folyamatát, a liberális szabadságjogok kérdését, a dinasztiahoz fűződő viszonyt, a magyarosítási programot és a politikai elit kapcsolatrendszerét tárgyalja. Módszertanát a felhasznált források szövegei filológusi pontosságú összehasonlító elemzése és a politikai diskurzus szituációfüggő nyelvezeteinek rekonstruálása jellemzi. Ez utóbbi nyelvezetek nem tévesztendőek össze a Takáts kapcsán említett politikai nyelvekkel.

Vermes Gábor könyve európai horizontú eszme- és kultúrtörténeti megközelítésben vizsgálja az 1711 és 1848 közötti időszakot, végigkövetve az abban kirajzolódó sokszínű társadalmi, politikai, szellemi és kulturális irányok alakulását. (11.) Az 1790-es évektől megfigyelhető folyamatokat „a hagyományhűség lassú eróziója” fejezetcím alatt tárgyalja, kiemelt témái a napóleoni háborúk időszakának országgyűlései, a biedermeier, a kultúrnacionalizmus, Kazinczy Ferenc jelentősége. Az 1820-as évekkel Vermes nézőpontjában „bizonytalan út” vette kezdetét a reformok felé, melyet a magyar romantika kulturális áttörése jellemez és az 1825–1827-es országgyűlésig tart. A magyar reformkor tárgyalását az 1830-as évektől, Széchenyi „győzedelmes éveivel” kezdi, az 1830-as évek reformországgyűlésein Széchenyi és Wesselényi nevével fémjelzett törekvések bemutatásával folytatja, majd rátér a kormányzat liberálisokkal szembeni ellentámadására, és az enyhülést hozó 1839–1840-es országgyűlésre. Külön fejezetben tárgyalja a reformkor 1840-es évekbeli szakaszát, itt Kossuth és gróf Desseffy Aurél; liberálisok, konzervatívok és a nemzetiségi kérdés; Széchenyi és Kossuth vitája; az 1843–1844-es országgyűlés, a társadalmi és gazdasági fejlemények, Kossuth védegylete, a kort jellemző politikai és kulturális pluralizmus jellemzése; végül pedig az 1847–1848-as országgyűléshez kapcsolódó események kerülnek feldolgozásra, a kötetet záró utószó pedig rövid kitekintést nyújt a tárgyalt korszak közvetlen utótörténetét lezáró trianoni békéig.

Előadásom végén a magyar vonatkozásokat tágabb regionális összefüggésrendszer részeként tárgyaló szintézisként a korszak politikai gondolkodását bemutató „mesternarratívák” között feltétlenül meg kell még említeni egy ötödik könyvet is, a Trencsényi Balázs nevével fémjelzett többszerzős angol nyelvű munkát a kelet-közép-európai modern politikai gondolkodás történetéről (*A History of Modern Political Thought in East Central Europe*), melynek első kötete szintén a „hosszú 19. századra” fókuszál, és a modernitás különböző fázisait és alakváltozatait a felvilágosodás, a romantika, az állam- és nemzetépítés, valamint a tömegek politikai részvételének koraként tárgyalja transznacionális értelmezési keretben, egy nemzetközi szerzőgárda közös erőfeszítésének eredményeként. Ez az átfogó igényű összefoglalás a köztes utat követi a politikai modernitás regionális alakváltozatainak történetét és az egyes eszmék párhuzamos jelenlétét bemutató elbeszélési módok között. Társadalmi és politikai kontextusokra, retorikai hagyományokra és diszkurzív keretekre koncentrálnak, a különböző beszédmódok eltérő hagyományainak és a hatalmat vitató vagy legitimáló egyedi törekvéseknek az összjátéka áll vizsgálódásának fókuszában.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy míg Takács az adott korra jellemző politikai nyelvek, diskurzusfajták és szótárak természetét kutatja, addig Schlett a politikainak az adott korra jellemző meghatározó vonásait keresi. Nagyszabású művében a 19. és a 20. századot egyaránt a versengő paradigmák koraként írja le, megkísérelve magyarázattal szolgálni arra az általa egyáltalán nem magától értetődőnek tartott jelenségre, hogy az ideológiák versengése végig kísérelte ezt a két évszázadot. Vagyis sem Takács, sem Schlett, de a két másik elemző (Vermes és Kecskeméti) sem tudja narratíváját kiszakítani a hagyományos ideológiákra (így a liberalizmusra, konzervativizmusra, szocializmusra és nacionalizmusra) való hivatkozási formák kényszeréből. Mindez azért látszik vitathatónak, mert a korabeli politikai szereplők jó ideig nem ezekkel a címkékkel határozták meg magukat és egymást, s még ha egy idő után meg is jelentek e kategóriák a korabeli szövegekben, jelentésük számukra döntő módon eltért az e fogalmakhoz általunk társított jelentésektől. Alternatívaként a fogalomtörténeti megközelítés, illetve a kiemelkedő személyek köré szervezett elbeszélés jöhet szóba, de viszonyítási pontként ezek sem kerülhetik meg teljesen ezeket a hagyományos ideológiákat, melyek pontos meghatározása azonban nem csak történetileg, de a jelenkor tudományosságában sem egyértelmű, és ez nagy valószínűséggel a kutatók eltérő előfeltevései, a különböző hagyományokban való benne állásuk miatt a jövőben se lesz másként.